



УДК 930.1:929.53, 323.325

Юрій Легун

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ З ГЕНЕАЛОГІЇ СЕЛЯНСТВА: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Автор аналізує стан розробки питання класифікації історичних джерел з селянської генеалогії в українській і російській історичних науках. Він констатує загалом початковий етап цих досліджень. Розглядається можливість застосування загально-історичних класифікаційних схем до пам'яток з локальної проблеми реконструкцій родоводів посполитих Подільського регіону.

Практичні потреби класифікації історичних джерел (серед яких увагу науковців переважно привертають п'ємні архівні) загальновідомі. У першу чергу її мета – окреслити перелік видів джерел, дотичних до теми того чи іншого дослідження, та локалізувати місця їх пошуку.

У свою чергу, кожний із запропонованих видів поділів джерел вимагає наукового осмислення, створює можливості для нових постановок проблем, демонструє наявність недосліджених ділянок джерельної бази. І, таким чином, впливає на визначення напрямку роботи наступних поколінь дослідників з окресленої тематики.

Разом з тим, історія, як будь-яка інша універсальна галузь наукових знань, охоплює безліч різних за своїм обсягом та властивостями напрямів досліджень. Тому питання класифікації історичних джерел може досліджуватися як теоретичне групування об'єктів поділу за тими чи іншими загальними ознаками, а може розв'язуватися як побудова класифікаційних схем з певної, інколи досить локальної історичної проблематики. У другому випадку актуалізується практичне значення класифікації.

Урізноманітне можливі підходи до питання класифікації і той факт, що кожний напрям історичних досліджень має окрему джерельну базу, в межах якої групування джерел може відбуватися на основі відмінних принципів. Зокрема, тут нашу увагу привертає група писемних пам'яток, які можуть бути використані у справі здійснення реконструкцій родоводів селян Правобережної України (а саме – Поділля).

У попередньому випуску «Спеціальних історичних дисциплін...» ми запропонували власне бачення класифікаційних підходів до групи архівних джерел з цього питання. Практична ефективність окреслених там поділів може бути з'ясована не тільки на підставі їх емпіричного застосування. Доречним вважаємо і опрацювання досвіду класифікаційних спроб на цьому полі інших дослідників. Впевнені, що особливо цінним є залучення результатів, отриманих у цій царині науковцями історичних шкіл, які досліджують ту саму або подібну джерельну базу – вченими Росії та Польщі.

Слушним виглядає і застосування традиційних загально-історичних підходів до локальних груп історичних джерел з конкретної проблеми. У нашому випадку – генеалогії селян.

Слід зазначити, що питання класифікації джерел є одним із найрозробленіших у вітчизняній історичній науці. Від самого початку її становлення дослідники намагалися якось систематизувати виявлений матеріал, згрупувати його, розділити на категорії, об'єднати кількома загальними властивостями.

На певному етапі свого розвитку, як свідчить наукова література, історики емпірично, майже «на дотик» вибирали ті чи інші системи групування джерел, опираючись на інколи доволі туманне уявлення, який саме принцип слід обрати за основу подібної операції.

Надалі ці пошуки переросли у традицію цілеспрямованих досліджень з питань розробки систем поділу історичних джерел. На території Російської імперії виникла потужна школа, у якій помітні, а в багатьох напрямках і провідні позиції займали науковці, доля яких була пов'язана з Україною.



Уже в перших узагальнюючих працях російських та українських істориків XVIII – початку XIX ст. (В. Татищева, М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича) перелічені основні групи джерел, якими скористалися їх автори. Фактично це були перші спроби систематизації і класифікації джерел. Традиційно прийнято було відділяти вітчизняні джерела від іноземних і досить прискіпливо здійснювати поділ саме писемних джерел¹.

Надалі проблеми класифікації історичних джерел привертали увагу І.Є. Забеліна², К.М. Бестужева-Рюміна³, В.О. Ключевського⁴.

В університетському курсі «Джерела з історії Південно-Західної Росії», читаному у 1879–1881 рр. в Київському університеті, В.Б. Антонович подавав матеріали від часів Великого князівства Литовського, поділяючи їх на три групи: а) тубільні; б) польські; в) іноземні. Кожна з них, в свою чергу, розподілялася на: а) *літописи*, що існують у всіх трьох групах, б) *юридичні документи* і, нарешті, в) подорожі *записки* та спогади сучасників⁵.

Цілісну систему поділу джерел виклав у першій книзі 2-го тому «Опыта русской историографии» визначний історик В. Іконников, який тривалий час працював у Київському університеті⁶. У праці досить детально перелічено основні системи поділу джерел, які були на той час відомі західноєвропейській історіографії та російській історичній науці. Водночас В. Іконников запропонував власну систему поділу джерел на *історичні матеріали*, до яких відніс пам'ятки, що є відображенням приватної (літописи, літературні твори) і урядової діяльності (дипломатичні акти, законодавство, юридичні акти), а також *допоміжні джерела* (географічні, етнографічні дані, речові пам'ятки)⁷.

Складну систему класифікації історичних джерел за кількома критеріями поділу запропонував О.С. Лапшо-Данилевський. Перш за все, підкреслював він, джерела можна розподіляти з різних точок зору, залежно від мети дослідження. Найзагаль-



нішою умовою та метою він вважав джерельну цінність історичних пам'яток. Саме за цим критерієм історик поділяє всі джерела на дві великі групи – *зображальні* (рос. – изображающие факт) та *означальні* (рос. – обозначающие факт). Фактично, це інша інтерпретація традиційного на той час поділу на речові та писемні джерела.

О.С. Лаппо-Данилевський подає й іншу можливу систему поділу пам'яток – за змістом – на джерела з фактичним (ідейним і побутовим) і нормативним (власне нормативним і утилітарно-нормативним) змістом⁸. Перші, у свою чергу, поділяються на джерела приватного і державного життя. Очевидно, саме до цих категорій переважно належать і різноманітні матеріали, які зберігають генеалогічну інформацію.

Поділ за формою відображення на письмові, усні, образні він вважав неправомірним, бо цим не підкреслюється і не виявляється джерелознавча сутність джерел.

Таким чином, дореволюційна історіографія (за винятком Лаппо-Данилевського) не ставила питання про вибір необхідної основи для поділу джерел, обмежившись розробкою систем поділу з навчально-прикладними цілями.

У радянські часи класифікація історичних джерел опинилася серед актуальних тем. Очевидно, далось взнаки прагнення носіїв матеріалістичної ідеології максимально пояснити і систематизувати всі ознаки навколишнього життя. Такі тенденції стосувались і деяких інших напрямків науки про джерела. Завідувачка кафедри джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін Російського державного гуманітарного університету М. Рум'янцева вважає, що «...завдяки особливостям розвитку російської історичної науки джерелознавство у ній виокремилася ще на початку ХХ ст. у особливу галузь знань, яка надалі в умовах тоталітарної держави розвивалася успішніше, ніж власне історична побудова, оскільки була менш ідеологізована»⁹.

Наприкінці 1930-х рр. у підручниках, створених на кафедрі допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного ін-



ституту М.Н. Тихомировим і С.А. Нікітіним, починає реалізуватися ідея видового структурування корпусу історичних джерел і розробки видових методик їх класифікації. В підручнику М. Тихомирова джерела поділяються на 1) речові, 2) етнографічні, 3) лінгвістичні, 4) усні, 5) писемні. В останній групі виокремлюються пам'ятки літературного і актового характеру¹⁰.

Саме тут вперше запропоновано хронологічний принцип систематизації писемних джерел. Автор об'єднує їх у шість великих груп – джерела з давньої історії СРСР, джерела з історії Київської Русі і т.д. Важливо зазначити, що йому так і не вдалося знайти єдиний критерій для систематизації видів джерел всередині таких часових груп. Так, у першому розділі джерела поділяються за місцем походження – греко-римські, візантійські тощо. У другому – за різновидами (літописи, давні грамоти, літературні пам'ятки). У наступних розділах зустрічаємо подібну нечіткість.

У 1950–1960-х рр. створюється серія навчальних програм, структурованих за видами історичних джерел, та навчальних посібників, які охоплюють окремі види і видову методику джерелознавчого дослідження¹¹. При укладанні однієї з цих програм вирішено ділити джерела, опираючись тільки на їх зміст і виокремлюючи 3 групи: джерела з а) соціально-економічної історії, б) історії внутрішньої та зовнішньої політики, в) історії суспільно-політичної думки і культури¹². Такий підхід є доволі непевним, оскільки чимало джерел одночасно можуть належати до всіх цих трьох, або, принаймні двох груп.

Інший підхід запропоновано у 1954 р. ще в одному проекті курсу «Джерелознавство історії СРСР», укладеному співробітниками згаданої вище кафедри. За ним, усі джерела поділяються на шість груп: писемні, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, кіно-фотодокументи. Головна увага програми, закономірно, припала на писемні джерела, поділені за хронологічною ознакою, а всередині періодів – переважно за видами.

Першою науковою публікацією у радянському джерелознавстві, спеціально присвяченою питанням поділу писемних джерел, стала стаття В.К. Яцунського¹³. Автор переконаний, що класифікація – то необхідний попередній етап при вивченні джерел і що в її основу слід покласти єдиний принцип. У якості такої підстави він обирає властивості засобів аналізу джерел і на цій підставі поділяє джерельну базу на види, які об'єднують матеріали, що потребують однакових або дуже близьких методів аналізу.

Суттєвим внеском у розвиток питання класифікації джерел у радянській історіографії були праці українського дослідника В.І. Стрельського. Він пропонував застосовувати кілька основних методологічних підходів до цієї справи: поділ за походженням; за технікою і засобами відтворення; за значенням, обсягом і характером; за формою; поділ писемних матеріалів за призначенням (засоби зв'язку і засоби фіксації)¹⁴.

Відомий український історик та джерелознавець І.П. Крип'якевич у студіях з методики історичних досліджень, опублікованих у 1967 р. в «Українському історичному журналі», навіть поділ джерел, відомий ще з праць О. Лаппо-Данилевського, вирізнивши дві їх основні групи:

1) *залишки* або *рештки* (матеріал, який зберігся безпосередньо з минулого часу і виник без будь-якого наміру цілеспрямованого збереження пам'яті про історичні події);

2) *традиція* або *переказ* – джерела, створені з наміром передати майбутнім поколінням знання про минулі події.

Водночас історик визнавав, що в практичній роботі важко визначити, до якої з названих груп можна віднести те чи інше джерело.

З практичного погляду І. Крип'якевич пропонував поділяти джерела на 3 групи:

1) *писемні* (публічні і приватні акти, грамоти, закони, міжнародні договори, угоди, листування, спогади, біографії, літописи, історичні твори, пам'ятки письменства, друку);

2) *речові* (фізичні рештки людей і тварин, городищ, фор-



тифікацій, могили, давні будинки, фотографії, кінофільми тощо);

3) *усні й побутові* (історичні перекази, думи й пісні, анекдоти, мова в цілому, фольклор, народна міфологія тощо).

Надалі протягом кількох десятиліть у сфері історичного джерелознавства тривали дискусії щодо різних систем класифікації джерел. Переважно автори цих публікацій виходили з принципу видового поділу, однак деякі запропоновані підходи не можуть не викликати заперечень. Так, у переважній більшості таких пропозицій серед писемних джерел виділяли окремий вид «праць класиків марксизму-ленінізму». Одночасно пропонували велетенський масив архівних джерел об'єднати тільки у два види: власне архівні документи й матеріали та їх публікації¹⁵.

Пропонувалися й інші схеми видового поділу, часом доволі штучні. Так, поряд з актами державного законодавства виводили окремий вид «парламентські дебати»¹⁶.

Не припинялися спроби застосувати й суттєвіші принципи для вирішення цієї проблеми. Так, С. Каштанов і А. Курносов вказували на недоліки системи класифікації за змістом і пропонували поділ за походженням. Під ним вони розуміли «*суму ознак, які визначають місце джерела у суспільному житті: їх цільове призначення, авторство, обставини появи*»¹⁷. Тому автори поділяли усі писемні джерела на три види – ті, які виникли: а) у сфері соціально-економічних відносин; б) у сфері соціально-політичної боротьби, суспільної думки і культури; в) джерела родинно-особистого походження.

Поширення нових технічних можливостей фіксації навколишнього світу надало поживу для дискусій про місце фотокінофоново-відео матеріалів у системі історичних джерел. Так, І. Булигін запропонував відділити кіно-фотодокументи від фонодокументів, обравши для перших визначення «образотворчі»¹⁸. Таким чином, поступово у радянській історичній науці набував поширення поділ джерел на 7 основних типів: писемні, речові, етнографічні, усні (фольклорні), лінгвістичні, кінофотодокументи і фонодокументи¹⁹.

Грунтовну джерелознавчу монографію, присвячену проблемі класифікації історичних джерел написав Л.М. Пушкарьов²⁰. У третій главі праці «Поділ історичних джерел» вміщено докладну характеристику різних систем поділу, вироблених істориками Російської імперії та СРСР. Автор книги доходить висновку про відсутність на момент написання тексту визначеності у питанні класифікації джерел та ясності щодо понятійного апарату проблеми. Саме тому одним із завдань своєї праці він бачив з'ясувати, витлумачити і розкрити зміст понять «тип», «рід» і «вид» джерел, відношення до них термінів «класифікація» і «систематизація», встановити співвідношення між ними²¹.

Логічною видається думка автора про доречність дотримання у справі систематизації джерел підходів, вироблених у інших науках – таких, як логіка, філософія, ботаніка, зоологія, в яких існує послідовний поділ на типи, класи, роди, види тощо. Однак далі автор відходить від цієї ідеї й відмовляється застосовувати термін «клас» як етап в ієрархії джерельної класифікації. Пояснюється це ідеологічними причинами – на той час в радянській історичній науці поняття «клас» мало чітко визначене, недотримане значення.

Поділ джерел на найбільш широкі категорії – *типи* автор здійснює на підставі способу кодування інформації. Відповідно, він виділяє типи історичних джерел: писемні, речові, усні (фольклорні), етнографічні, дані мови, кіно-фотодокументи, фонодокументи. Для нас цікавим є те, що Л. Пушкарьов виокремлює антропологічний матеріал – важливе джерело перехідного типу, яке стоїть на межі історичних і природних джерел й доповнює дані археології, етнографії і мовознавства²². Сьогодні ми є свідками того, як швидке поширення у історії методів генетичних досліджень надає нового імпульсу вивченню викопних решток людини. Отже, робота з цим джерелом набуває цілком нового значення.

Ряд параграфів своєї праці Л. Пушкарьов присвятив характеристиці *родів* писемних джерел. Підставою для цього поділу



визнаються «властивості джерел, пов'язані з процесом відображення у них дійсності». За цими властивостями визначаються дві категорії – документальні та оповідні.

Під *видом*, як найбільш вживаним терміном при роботі з історичними матеріалами, Л. Пушкарьов розуміє комплекс джерел, для яких характерні споріднені ознаки їх структури, внутрішньої форми. Види писемних джерел, що склалися у сфері справочинної документації, переважно характеризуються подібністю формуляра, назви й інших зовнішніх ознак²³.

Ще одна проблема, відображена у згаданій монографії, – це порівняльний аналіз близьких понять *класифікація* і *систематизація* історичних джерел.

Під систематизацією автор розуміє узгодження їх у певну систему (при чому вибір цієї системи цілком визначається волею історика-дослідника, а сама система може різнитися залежно від цілей і напрямку дослідження). Натомість, класифікацією називається розкриття внутрішнього зв'язку між різними типами, родами і видами джерел. Ці зв'язки притаманні джерелам від моменту їх створення і не залежать від волі дослідника²⁴.

Таким чином, на думку Л. Пушкарьова, групування писемних джерел з певної теми (хоча б генеалогії селянства окремого регіону і часового періоду – *Ю.Л.*) за певними ознаками, метою якого є структурування джерел для практичної роботи з ними, слід називати систематизацією, а не класифікацією.

Однак ці положення невдовзі викликали заперечення і критику в інших працях. Так, В.В. Фарсобін робив наголос на інформаційному значенні класифікації історичних джерел, виділяючи:

загальну класифікацію, як об'єкт викладання;

бібліографічну і *архівну*;

класифікацію *літературних пам'яток* за палеографічними ознаками (галузь палеографії) та атрибутами формуляру (дипломатика).

До цього він додав, що групування з метою відновлення або розшифрування тексту – це текстологічне завдання, а класифікація з метою встановлення достовірності фактів – предмет історичної критики²⁵.

Існують й інші міркування з приводу різниці між термінами «класифікація» і «систематизація». Так, ряд вчених вважали, що класифікація може проводитися за істотними ознаками, а може – за зовнішніми, неістотними. Саме цей, другий варіант поділу об'єктів дослідження вони визначали систематизацією. Крім того, систематизується, як правило, вже вивчений матеріал²⁶.

Основні ідеї щодо класифікації історичних джерел виклав у однойменній статті довідника «Джерелознавство історії України» відомий дослідник М.Я. Варшавчик²⁷. На його думку, завдання класифікації як дослідницької процедури полягають у виробленні принципів самої класифікації, виявленні внутрішньо властивих джерелам специфічних ознак, зведенні джерел за цими ознаками в групи (класи). Це дозволяє виробити спільні для джерел кожної групи методи і прийоми їх використання.

Автор, разом з тим, зазначає, що класифікація джерел при всій її необхідності, має проміжний, службовий характер. Дослідники вдаються до неї як до методу підвищення ефективності використання історичних матеріалів. Через це, в залежності від завдань дослідження, можливе вживання відмінних за різними ознаками класифікаційних систем (схем). Відповідно, при цьому утворюються неоднорідні за універсальністю й обсягом класифікаційні групи джерел.

М. Варшавчик називає основні з них: найбільш загальною є класифікація *за способом кодування* (фіксування) інформації на різні типи: речові, зображальні, словесні, які в свою чергу поділяються на писемні, усні, лінгвістичні, поведінкові. Однією з найстаріших класифікаційних схем є поділ джерел *за ознакою їхньої близькості до відображуваної реальності* на історичні залишки і традицію. Поділяються джерела і *за по-*



ходженням. За цією ознакою розрізняють джерела особового й колективного походження, але можлива класифікація за походженням від різних спільнот – націй, класів, суспільних верств, організацій та інших суб'єктів історичного процесу. До цієї схеми близька класифікація джерел *за їх авторством.* За *ознакою призначення* при створенні джерела поділяються на нормативні (законодавчі акти, укази, накази, плани, резолюції тощо) і виконавчі, які відображають те, що дійсно відбулося (звітний матеріал, оперативні повідомлення, листування, певні жанри публіцистики тощо). Поширеною є класифікація джерел за їх внутрішньою формою, структурою, тобто *видова методика.* Вказує автор і на перспективи поділу джерел на *одиничні* і *масові*, зазначаючи, що останні характеризуються повторюваністю інформації і піддаються статистичній обробці за допомогою обчислювальної техніки. Існує практика поділу джерел *за змістом* (з історії економіки, політики, культури і т.д.)²⁸.

Вважаємо за необхідне детальніше зупинитись на проблемі *масових джерел*, оскільки вони надзвичайно часто використовуються у генеалогічних реконструкціях. Недосконалість понятійного апарату історичної науки та введення терміну «масові джерела» у науковий вжиток тільки наприкінці 1970-х рр., призвело до того, що визначення «масовий» в науковій та навчальній літературі часто застосовують до джерел, яких збереглося багато²⁹.

Існує кілька підходів до проблеми визначення масових джерел. Дві основні точки зору викладені у працях Б.Г. Литвака й І.Д. Ковальченка. Перший з них пропонує наступну схему ознак цієї категорії: 1) ординарність обставин походження; 2) однорідність, аналогічність чи повторюваність змісту; 3) однотипність форми, схильність до стандартизації, наявність законодавчо встановленого, або визначеного традицією формуляру.

На відміну від Б.Г. Литвака, І.Д. Ковальченко радить при визначенні поняття «масові джерела» враховувати, в першу чергу,

які суспільні явища вони відображають. На його думку, масовими є джерела, що характеризують такі об'єкти дійсності, які утворюють певні суспільні системи з відповідними структурами. Таким чином, виникає ґрунт для дискусії щодо зарахування до числа масових джерел статистичних матеріалів. Адже при їх зборі, систематизації і обробці задіяні були і відповідні системи, і їх структури. Натомість підхід Б. Литвака виключає статистичні матеріали з числа масових джерел, оскільки вони не відповідають першій ознаці – статистика не виникає у повсякденному житті.

Це питання остаточно не розв'язане і сучасною українською історичною наукою. Наприклад, проф. С. Макарчук *масовими* називає такі джерела, які відображають однотипні, одноструктурні явища, що часто повторювалися свого часу. Натомість до *унікальних* історичних джерел він відносить пам'ятки, що містять інформацію про важливі історичні явища, події та процеси минулого і відомі в одній або кількох редакціях³⁰. На нашу думку, тут відбувається змішування двох значень одного слова – «унікальний», як антипод «масового» та «унікальний», як раритетний, рідкісний. Адже існують історичні джерела, які не мають важливого історичного значення, однак за специфікою укладання, формуляром та змістом не можуть називатись масовими.

Вважаємо логічною і стоїмо на позиції точки зору авторів згаданого вище навчального посібника³¹, що зарахування тих чи інших історичних джерел до масових є їх якісною, а не кількісною характеристикою. Масовість не тотожна численності, поняття «масовий» є протилежним до «унікальний», але не до «поодинокий».

Тому і окремі історичні джерела, які дійшли до наших часів, є, безумовно, масовими, якщо вони виникли у повсякденному житті, мають однорідний зміст і стандартизовану форму. Як приклад згадаємо *робочі книжки*, що уклалися у магнатських маєтках XVIII–XIX ст., і до яких записували дні панщини. На сьогодні нам відомі тільки кілька добірок таких до-



кументів, що походять із території Поділля. Однак, виходячи із зазначених критеріїв, та беручи до уваги поширеність цих джерел у часи їх побутування, ми, безумовно, зарахуємо їх до масових.

Своєрідним підсумком пошуків систем поділу джерел на початок ХХІ ст. є уривок розділу, підготовленого Я.С. Калакурою до підручника «Історичне джерелознавство» (2002 р.): «...в існуючій літературі з джерелознавства простежується кілька підходів до класифікації джерел – за типами і видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський, С. Валк). Проте найбільше визнання здобули комплексні або комбіновані схеми (М. Варшавчик, М. Ковальський) з акцентом на мету, спрямованість, призначення творинь людини, що відклялися як історичні джерела»³².

Така різновекторність підходів до справи класифікації історичних джерел свідчить про неможливість вживання єдиного критерію їх поділу і про безумовну доцільність їх вивчення (а отже класифікації) із застосуванням максимально ймовірної кількості підходів і систем поділу. При цьому було б доцільно, в першу чергу, виконувати класифікацію за кількома суттєвими ознаками, надаючи можливість практикам, які використовують джерельну базу, обрати найефективніший підхід у її застосуванні для досягнення мети свого дослідження.

Враховуючи власний емпіричний досвід, набутий під час пошуку матеріалів з теми дослідження, вважаємо доречним застосувати системи, вироблені у царині загальнотеоретичного джерелознавства і, в першу чергу, класифікувати джерела *за способом кодування та відтворення інформації*. Нині історична думка найбільш часто схильна виділяти наступні типи джерел: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові (аудіальні), поведінкові, конвенційні. Серед них словесні джерела – особливий тип, який характеризується тим, що їх визначальною ознакою виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини³³. Носієм інформації словесних джерел є

пам'ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості, писемні пам'ятки.

Далі, наймасовішу категорію цього типу – писемні джерела – слід поділяти *за походженням* (використовуючи й класифікацію за фондоутворювачем); *за родами та видами*; на *масові та одиничні*.

Однак, щоб отримати об'єктивну картину, слід проаналізувати і ті спроби класифікації джерел, які з'являлися у спеціалізованих творах з генеалогії. Адже чимало дослідників – практиків уже описували тим чи іншим чином ту саму або подібну джерельну базу, застосовуючи певні системи поділу її складових.

Класичною працею з цієї тематики на теренах Російської імперії вважається опублікований курс лекцій, прочитаний Л.М. Савьоловим на початку ХХ ст. у Московському археологічному інституті. Відомо, що вчений дотримувався класичних поглядів на генеалогію, як виключно стану й елітарну науку³⁴. Відповідно, серед родознавчих документів ним в першу чергу названі родослівні розписи, які стосувалися дворянства. Однак Л. Савьолов зазначає, що генеалогу необхідно детально вивчати ті державні, юридичні і родинні документи і пам'ятки, на яких ці розписи засновані. А потреба такого вивчення вводить дослідника у широке коло письмових і речових пам'яток, що прислужилися або ще прислужаться справі вивчення історії тієї чи іншої родини³⁵. Важливим є зауваження автора, що перш ніж розпочати огляд джерел російського родослів'я, необхідно класифікувати ці джерела.

Далі Л. Савьолов поділяє усі генеалогічні джерела на три види: *усні, речові і писемні*. До першої групи відносяться перекази (рос. – предания), легенди і т.д. Серед речових називаються монети, медалі, могильні пам'ятники, церковне начиння, родові герби тощо. Писемні охарактеризовані як найголовніші, найчисельніші й найцінніші джерела. Вони додатково поділяються на три категорії: 1) офіційні, 2) історичні і 3) родинні³⁶.

Офіційними автор називає документи і акти, які виходять



від урядових структур, установ та чиновників. Це, зокрема, – метричні свідоцтва, послужні списки, різні кріпосні акти тощо.

До історичних Л. Савьолов зарахував різні документи загального джерельного значення: літописи, розрядні книги, родослівці, писцові книги, десятні та ін.

У категорії сімейних джерел згадані спогади, записки, приватне листування, рядні і договірні записи тощо.

Стає очевидним, що тут одночасно використані два різні критерії поділу – за походженням і видовий.

У праці автор не оминає увагою і таку важливу проблему дворянської генеалогії, як *ступінь достовірності джерел*. Усі пам'ятки, як історичні докази, Л. Савьолов поділяє на дві категорії: прямі та опосередковані (рос. – косвенные). Прямими він називає «...усі твори писемності і образи мистецтва, створені з метою безпосередньо позначити, описати або репрезентувати будь-яку подію з життя тієї чи іншої особи, тобто такі джерела, що прямо стосуються цієї персони». Натомість, опосередковані джерела «...промовляють про особу у загальних виразах, маючи суспільний характер».

Виходячи з цієї тези, історик аналізує і рівень достовірності зазначених вище видів джерел. Серед них найвірогіднішими він вважає офіційні джерела. На друге місце ставить писемні пам'ятки, а щодо родинних зазначає, що це вкрай цікавий вид джерел, однак найбільш сумнівний. У кожному окремому випадку робота з цими матеріалами потребує самої ретельної перевірки³⁷.

Значно детальніший огляд архівних і опублікованих джерел з генеалогії Росії поданий у другій частині книги, де зібрані лекції за друге півріччя. Підставою для групування різних їх видів послуговували саме критерії походження матеріалів з тих чи інших державних установ та належності до збірок окремих архівів. Тут, з короткими характеристиками, перераховані десятки різних видів писемних джерел, щоправда, переважно укладених у часи перед XIX ст.

Нігілістичне ставлення до генеалогії, що панувало у радянській історичній науці значний період її існування, призупинило розвиток джерелознавчих досліджень у цьому напрямі на кілька десятиліть. Тільки у другій половині ХХ ст. поступово починає відроджуватися науковий інтерес до генеалогічних джерел.

Однак весь цей час тривали джерельні пошуки у близьких напрямках науки – історичній демографії, біографістиці, соціальній історії, історії побуту, краєзнавстві. Науковці, які працювали над такими проблемами використовували і описували тотожну джерельну базу. Так, матеріали ревізій населення залучали до праць з історичної демографії В.М. Кабузан³⁸, Е.П. Под'япольська³⁹, Б.Н. Міронов⁴⁰, М.М. Громико⁴¹, сповідальні відомості – Б.Н. Міронов⁴², матеріали церковного обліку – Х.Е. Паллі⁴³. Перелік цей можна продовжувати.

З часом генеалогія почала повертатися із забуття і поступово формувати певну традицію поділу *генеалогічних, історико-біографічних* або документів з *особового складу*.

У статті А.В. Єлпатьєвського⁴⁴, з цієї проблематики запропоновано класифікувати історико-біографічні документи на основі суттєвих відмінностей у цільовому призначенні документів. Він позначає 5 значних категорій (груп) документів, які створюються у процесі документування:

1. цивільного стану (акти цивільного стану);
2. службово-трудова та інших соціальних взаємовідносин окремих осіб і суспільства (документи про трудовий стаж, зарплату, нагороди, пенсійне забезпечення);
3. набуття освіти;
4. громадянства, соціального стану, а також персонального обліку окремих категорій населення;
5. встановлення опіки, патронування, усиновлення.

Ряд вказаних груп розпадається на дрібніші підгрупи. У самостійну групу виділено особисті документи – паспорти, посвідчення особи, довідки тощо.

Автор був свідомий того, що вказана документація не мог-



ла охопити навіть основні історико-біографічні джерела. Однак він викреслив з розгляду – частково через їх специфічність, частково через складність дослідження, – такий ряд документів, як судові і слідчі справи, справи ув'язнених та інші папери, пов'язані зі здійсненням репресивних функцій щодо окремих осіб; документацію про проходження військової служби; матеріали про успадкування майна й документи нотаріату; історії хвороб, медичні картки й інші подібні документи. Крім того, А.В. Єлпатьєвський поставив хронологічне обмеження, аналізуючи тільки документацію радянських часів, що, однак, не заважає нам використати його методологію при вивченні джерел інших часів та соціальних груп – зокрема, селянства.

Проблеми методів реконструкції селянських родоводів Росії активно вивчає М.Ф. Прохоров⁴⁵. Однак джерельній базі цих досліджень він приділив лише кілька загально-описових речень. Зокрема, вказав, що питання це набуває особливої ваги, оскільки раніше не розроблялося. В архівах, зазначає автор, зберігається значний комплекс джерел, які дозволяють відновити історію окремих селянських родин. Йдеться про масову документацію цивільного і церковного обліку населення – переписні і ландратські книги, ревізійні списки, сповідальні відомості, метричні записи. Щоправда, вказує історик, серед дослідників немає єдиної думки відносно визначення вагомості перелічених документів, як джерела з генеалогії. Одні з них у якості головних виділяють ревізійні списки⁴⁶, інші – сповідальні відомості⁴⁷, а треті – метричні книги⁴⁸.

М. Прохоров зазначає, що вказані джерела за своїм складом та змістом далеко не рівноцінні: вони різняться за походженням, часом виникнення, ступенем збереженості. Але, взаємно доповнюючи одне одного, ці документи дозволяють зберегти хронологічну послідовність, таку необхідну для генеалогічних розшуків. Відповідно, окреслений корпус джерел слід зарахувати до розряду *основних* документів. У якості *додаткових* матеріалів можуть прислужитися різні джерела, що



містять генеалогічні свідчення з історії селянських родин – подвірні описи, судово-слідчі справи, приватноправові акти тощо⁴⁹.

Таким чином, М. Прохоров, виходячи з потреб практичної генеалогічної роботи, здійснює поділ джерел за їх *інформативним наповненням*. Цікаво, що він безпосередньо вказує на головну підставу, за якою здійснюється такий поділ – здатність груп документів забезпечити хронологічну послідовність дослідження.

Однак такий підхід не може носити універсальний характер, оскільки не тільки окремі населені пункти, але навіть окремі родини мають унікальну, притаманну лише їм, картину збереження тих чи інших видів джерел. Так, певні особи, через риси свого характеру та особливості виховання були постійними фігурантами «розборок» на сільських сходах й навіть судових справ. В той же час, імена переважної більшості жителів тих самих сіл ніколи не фіксувалися у подібній документації. Аналогічно справа виглядає не тільки з писемними джерелами – некропістичні пам'ятки окремих частин сільських цвинтарів, де поховані представники певних родин, могли зберегтися значно краще від інших.

Разом з тим, здійснюючи аналіз джерельної бази певних регіонів цілком доречно прослідкувати загальний рівень наявної збереженості тих чи інших видів генеалогічних джерел. Так, відсутність у дореформені часи на території Поділля удільних землеволодінь повністю виключає з планів родознавчого пошуку архівні збірки центральних установ цього відомства. А присутність тут масиву казенних маєтків вимагає уваги до документів, що зберігаються у фондах Міністерства державного майна.

Побіжний аналіз генеалогічних матеріалів з архівів України зробив С. Шурляков⁵⁰. Він поділяє джерела на а) власне генеалогічні та б) джерела для генеалогічних досліджень. До першої категорії відносить вже розроблені генеалогічні схеми і розписи, що стосуються дворянства і менше духовенства, купецтва та



інших станів Російської імперії й сусідніх країн. Друга категорія у викладі автора доволі вузька: метричні книги і сповідальні розписи, формулярні списки і різні біографічні матеріали (документи, мемуари тощо), матеріали переписів. У статті просто подано їх перелік, без будь-яких натяків на можливу систематизацію. Автор зазначає, що всі ці джерела можуть прислужитися і справі селянського родознавства.

Спробою охарактеризувати джерельну базу досліджень селянської генеалогії окремого регіону Росії є стаття А.Г. Мосіна і Ю.В. Коновалова у збірнику «Уральська родослівна книга»⁵¹. Усі можливі джерела автори умовно поділяють на три великі комплекси: 1) усна родова традиція і сімейний архів; 2) архівні матеріали з державних архівів і приватних збірок; 3) публікації. Певним чином, такий поділ визначається методикою генеалогічної роботи, оскільки у статті міститься рекомендація починати систематизацію матеріалів саме з родинного архіву. Джерелом інформації про предків можуть бути документи особистого походження (паспорти, свідоцтва про народження, атестати, дипломи, автобіографії тощо), старі листи, фотографії, спогади, щоденники і т.д. Розширити цей перелік можна, опитавши родичів.

Архівні матеріали автори статті називають головним комплексом джерел, без якого неможливе укладання скільки-небудь широкого і глибокого у часі селянського родоводу. Серед них найбільш повні і точні відомості про селян містять матеріали *церковного* і *цивільного* (рос. – гражданского) обліку населення.

До першої групи автори зараховують метричні книги і сповідальні розписи. У другій кількості видів джерел більша – переписні книги, іменні книги селян уральських слобод, хрестоцелувальні книги, ясачні книги, ревізійні списки, окладні книги. У випадку відсутності потрібних ревізійних реєстрів додатковими джерелами для родоводів можуть слугувати формулярні списки (для заводського населення), книги розкладки заводських робіт (для приписних селян), списки спроможних до рекрутсь-



кої повинності, списки письмених, списки придатних для навчання у школі і т.д.⁵².

В окрему, не поійменовану, архівну групу об'єднані інші – більш вузькі за інформаційним охопленням – але й більш конкретні джерела: грамоти й акти, чолобитні селян, митні книги, судово-слідчі матеріали, церковні літописи, вкладні книги монастирів тощо.

Завдяки цій публікації ми можемо побачити, наскільки сильно різняться джерельна база селянської генеалогії Уралу від аналогічної з нашого регіону. Зазначимо, що матеріали тамтешніх архівів дозволяють реконструювати окремі родоводи селян до XVI ст.

Питання достовірності генеалогічних джерел селянства Російської імперії XVIII – початку XX ст. розглянув у своїй статті П.О. Свіцьов⁵³. Він вважає, що специфіка джерельної бази генеалогічного дослідження полягає у її надзвичайній широті: по суті, генеалогічним може вважатися будь-яке джерело, що несе хоч якусь інформацію про особу та її родинне оточення. Документальні генеалогічні джерела – важлива частина інформаційного поля родознавчих досліджень. Автор дотримується систематизації О.М. Медушевської⁵⁴ і слідом за нею поділяє весь їх масив на 3 групи: 1) власне генеалогічну документацію, тобто спеціально призначену для фіксації відповідної інформації з доказовою метою; 2) допоміжну генеалогічну документацію, або інакше ту, що містить таку інформацію як необхідну, але побічну, допоміжну щодо головної мети документу; і 3) іншу документацію, у якій генеалогічна інформація відклалася випадково.

Предметом дослідження, зазначає він, виступають джерела з першої групи і перераховує їх: метричні книги, сповідальні (або духовні) розписи, ревізійні списки, шлюбні опитування. Безумовно – зазначає автор – список документальних генеалогічних джерел можна продовжити, але для аналізу засад методики доказів у родознавчому дослідженні це коло видається достатнім⁵⁵.



У багатьох інших випадках ми бачимо подібний підхід генеалогів-практиків до систематизації джерел з історії селянства – простий перелік найбільш відомих з них. Наприклад, А. Онучін у своєму повідомленні, присвяченому саме питанню джерельної бази досліджень, коротко зазначає: існує певне коло найбільш відомих джерел, які розглядаються як можливі для реконструкцій селянських родоводів: метричні книги, сповідальні розписи, ревізькі списки, матеріали переписів⁵⁶.

Подібно чинить і М.Б. Петриченко у розвідці, побудованій на матеріалах власного роду⁵⁷. Однак він вказує, що обмежувати коло свого дослідження тільки цими найвідомішими пам'ятками не варто. Існує достатня кількість так званих «допоміжних» джерел. Зокрема, це – рекрутські документи, папери судових установ та погосподарські книги і матеріали місцевих газет радянських часів. Крім того, оскільки одна лінія роду автора походила з Полтавщини, де діяли земства, він згадує і матеріали повітових земських управ.

У цей час і українські дослідники намагались окреслити основні підходи до справи класифікації генеалогічних джерел. У науково-методичному посібнику «Родовід»⁵⁸, підготовленому В.В. Томазовим, є окремий розділ «Джерельна база генеалогії». Автор вказує на надзвичайну різноманітність джерел, що їх використовує генеалогія і поділяє усі ці джерела на 3 основні типи: усні, речові і писемні.

До усних джерел він відносить родинні легенди, перекази, а також пісні, оповідання та інші фольклорні форми, що містять відомості про того чи іншого представника роду. До речових – монети, ордени, нагробні пам'ятники та інші предмети.

Найбільш інформаційно насичені писемні джерела В. Томазов поділяє за походженням на офіційні, отримані внаслідок діяльності державних інститутів та приватні, що виникли внаслідок діяльності окремих осіб. Виокремлює він і власне генеалогічні джерела, тобто родовідні розписи та книги, генеалогічні дерева та таблиці.

Осібне місце серед публікацій з генеалогічного джерелознавства займає покажчик, підготовлений до друку членом секції особових фондів й документальних пам'яток Російського товариства істориків-архівістів⁵⁹, науковим співробітником Православного Свято-Тихонівського Богословського інституту С.Н. Романовою, та науковим співробітником Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства і архівної справи І.І. Глуховською⁶⁰.

У згаданій публікації перелічені 125 різновидів архівних документів дореволюційних часів, які несуть генеалогічну інформацію.

Безпосередньо у тексті джерела згруповані за абеткою – від *акту про смерть переселенця* (№ 1) до *чолобитної* (№ 125). Крім того, подана стисла (на кілька рядків) характеристика окреслених джерел, перелік свідчень, збережених у них, та вказівки на види архівних установ, у добірках яких ці документи можуть знаходитися. Додатково автори вказували види фондів, у складі яких перебувають справи. Наприклад: шлюбні опитування (рос. – брачные обыски) – регіональні архіви: фонди духовних консисторій, парафіяльних і полкових церков, особові фонди.

Автори ставили собі за мету охопити якнайширше коло архівних документів. Тому серед них згадані й ті, які стосувалися лише окремих станів та категорій жителів Російської імперії – дворян, церковнослужителів або чиновників, і такі, які мали універсальне значення, – ті ж самі метричні книги.

Саме у описовій частині кожної статті зазначена і типологія документів. Таким чином, автори здійснюють класифікацію генеалогічних джерел, поділяючи їх на кілька категорій. Зокрема ними згадуються документи *поліцейського* обліку, обліку *цивільного стану* населення, *адміністративного* і *станового* обліку, обліку *учнів* відомства народної освіти, фіксації *майнових стосунків* родини, *військового* і *станового* обліку, церковного обліку населення, фіксації факту поховання, *податкового* обліку масового характеру, *майнового* характеру, первинні документи *пере-*



пису, обліку земельних володінь і землевласників, *ревізького* обліку оподаткованого населення.

Деякі категорії ми навмисне обминули, оскільки вони мають виразний дворянський або церковний становий характер.

Безумовно, що при поділі джерел за видами С. Романова та І. Глуховська застосовували індуктивний метод, використовуючи своє знання архівних фондів та характеристик конкретних документів. Питання вибудови стрункої класифікаційної системи перед ними, вочевидь, не стояло.

У той саме час, авторам вдалося ввести до наукового обігу у якості генеалогічних джерел надзвичайно багато нових різновидів архівних документів. Саме тому праця має неабияке значення для практичної роботи, про що свідчить її часте цитування на різних генеалогічних сайтах російського Інтернету.

Цілком самостійну систему класифікації історичних джерел з генеалогії селянства Росії запропонував М.В. Тарасов-Борисенко⁶¹. Окрема глава його дослідження присвячена аналізу стану джерельної бази з цієї проблеми. У підсумку автор означає кілька підстав, за якими систематизується у його праці весь базовий арсенал: а) за загальними *розрядами* і *типами* джерел; б) за *функціональними різновидами* (персональний облік населення); в) за конкретними *ознаками* чи *питаннями* історії сімейно-родового укладу; г) за загальними *можливостями* використання джерел (опубліковані-неопубліковані, масові і одиничні); д) за наявними *архівними комплексами*⁶².

Типологічна класифікація джерел з генеалогічною інформацією про селянство XVIII – XX ст. включає наступні основні категорії: 1) писемні; 2) усні; 3) речові; 4) зображальні та 5) джерела міжтипového характеру, кожна з яких поділяється на менші групи.

Чимала кількість дрібніших категорій з цієї схеми (періодика, матеріали особистого характеру, фотографії) стосуються вже XX ст. Крім того, у поясненні автор зазначає, що у загальному плані всі писемні джерела формально поділяються на дві групи



– опубліковані і архівні матеріали. Архівна група – це сукупність власне джерел (як первинних, так і узагальнюючих). Група опублікованих джерел є репродукцією даних, отриманих у результаті початкової обробки першоджерел.

Окремо М. Тарасов-Борисенко аналізує обширну групу матеріалів первинного обліку. За його баченням, існують наступні категорії документації за видами персонального обліку селянського населення:

1. Нормативні акти центральної і місцевої влади (з питань регламентації сімейно-родинної сфери).

2. Станова статистика селянства: дозорні книги, аркуші загальноросійських і місцевих переписів, селянські книги, ревізійний облік, посімейні книги, списки засланих тощо.

3. Церковний облік:

а) природного руху (метрики, духовні розписи);

б) релігійно-кульшової сфери (метрики, сповідальні відомості);

в) шлюбно-сімейної області (метрики, сповідальні відомості тощо).

4. Господарські зайняття: книги орних земель, селянські книги, відвідні, «данні» грамоти, межові описи сіл, реєстри луків і пасовищ, відомості отримання позик, книги внесків до громадських магазинів.

5. Майновий стан: кабальні записи, селянські книги, приватні акти на купівлю-продаж чи оренду, окладні книги і списки розкладки податків, прохання про позички, описи майна, списки майнового стану родин ратників ополчення, судові справи про опіку, поділи, спадкування і заповіти.

6. Фіскальна справа: окладні книги, списки розподілу податків, книги сільського управління.

7. Поліцейський нагляд: паспорти, списки засланих селян, поліцейські книги обліку жителів і картотеки.

8. Соціально-юридичний і політичний стан: реєстри втікачів і покараних, повідомлення про незаконне користування сервітутами, дізнання, скарги і прохання, судові справи, певні книги сільських правління.



9. Контроль за переселенцями: свідоцтва ходока, «отпуски» про складання повинностей, прохання і скарги переселенців, списки переселенців, реєстраційні картки переселенських організацій, протоколи «водворений».

10. Взаємостосунки з сільською громадою: ухвали сільських товариств, книги їх запису, скарги і прохання, списки домогосподарів, списки селян, які відлучилися з села.

11. Слідчо-судова: реєстри втікачів і покараних, алфавітні вказівними засуджених осіб, дізнання, прохання, судові справи.

12. Військова служба: ревізійні списки, рекрутські списки і книги, облікові картки призовників, відомості про дезертирів, списки вбитих і пораних, списки родин ратників ополчення.

13. Медична справа: списки хворих, акти лікарської експертизи, списки віспощення, списки розпутних жінок для медичного огляду, медичні картки історії хвороб.

14. Народна освіта: списки учнів, шкільні журнали.

15. справи «общественного призрения»: списки сиріт, ухвали сільських громад, свідоцтва і справи про усиновлення та опіку.

16. Поховальний облік: книги сільських управлінь «на запис трупів», журнали записів поховань, цвинтарні і могильні книги⁶³.

Загалом, як бачимо, автор перерахував до ста видів документів персонального обліку. Так він окреслив основу для створення розширеного відображення селянської генеалогічної тематики. Однак цей перелік, на наше переконання, навряд чи можна назвати класифікаційною системою. Окремі види документів зараховані одночасно до 3-4 груп. Принципи групування зовсім незрозумілі. Якщо, наприклад, з деякими застереженнями можна погодитись з поділом церковних матеріалів на три категорії, то віднесення метричних книг і сповідальних відомостей (першого разу чомусь згаданих під своєю другою назвою – духовні розписи) рівночасно до усіх цих трьох видів досить сумнівне. Одночасно такі різновиди джерел, як церковна господарська документація або поминальні записи тут взагалі не згадані.



Незрозуміло також, чому ревізійні списки, які від моменту їх запровадження виразно кваліфікувалися як матеріали податкового характеру, згадуються тільки один раз, до того ж серед військової документації.

Припускаємо, що основна мета при укладанні цього переліку полягала у згадці найширшого кола видів джерел. Автором така ціль досягнута. Саме ж групування відбувалося за досить довільним підходом.

Не може ця схема бути використаною при класифікації джерел з генеалогії подільського селянства і через інші причини. Надто вже сильно різняться джерельна база селянської генеалогії Поділля і Сибіру. Так, у нашому регіоні, через зрозумілі причини, взагалі не формувалася група переселенських документів. Тривала відсутність земств не дозволила виникнути і розвинути повноцінній медичній і шкільній документації сільського населення. Розбігаються й хронологічні параметри.

З цього, досить широкого переліку писемних джерел, М. Тарасов-Борисенко додатково виділяє дещо вужчу групу джерел зі сфери родинно-сімейних стосунків. Тут ним запропоноване трохи інакше групування. Окремі категорії утворюються з видів джерел, які характеризують різні сторони життя осіб. Зокрема це:

1) *Природний рух*, тобто документи у яких зафіксовані обставини народження і смерті: поминальники, метрики, сповідальні відомості, ревізійні списки, переписний матеріал станової статистики, усні свідчення, особиста пам'ять предків і нащадків. Очевидно, основною ознакою природного руху населення, зафіксованою у цих джерелах, взято фіксацію віку особи (і, відповідно, факту і дати її народження) .

2) *Шлюбно-сімейна* область включає вже згадані різнопланові церковні матеріали, а крім того – справи консисторського дізнання, списки спокутників, «відпускні» листи для дружин.

3) Більшість перелічених церковних джерел входять і до наступної *духовної і релігійно-обрядової* групи.



4) *Особисті посвідчення особи*: «відпускні листи», паспорти, посвідчення, довідки.

5) *Зовнішній вигляд*: етнографічні описи, портрети, фото, спогади.

Зазначимо, що тут не згадані слідчі матеріали, у яких фіксувалися просопографічні характеристики, та рекрутська і призовна документація, у якій подано описи зовнішності.

6) *Медицинний стан*: повідомлення місцевої адміністрації, списки хворих і тих, хто лікувався, акти судово-медичної експертизи, облікові картки призовників, медичні картки, історії хвороб.

7) *Штучні родинні стосунки і патронування*: купчі, договірні листи, ухвали сільських товариств щодо усиновлення чи опіки, судові справи щодо усиновлення і опіки.

Таким чином, з цієї класифікації вилучено окремі зовнішні стосунки особи і родини з державою, громадою, сусідами, економічні відносини, освітні характеристики персони. Унікальні свідчення про характер і світогляд селян, які зустрічаються у судово-слідчих матеріалах, також не згадані. Загалом, автор зазначає, що кількість різновидів джерел у цих 7-ми групах досягає 50.

Наступний поділ джерел М. Тарасов-Борисенко здійснює за принципом *масові – одиничні*. При цьому аргументом на користь використання масових джерел декларується прагнення здолати емпіризм окремих одиничних життєписів і виявляти соціально-типові риси у родовах. Разом з тим, історик вважає, що виділення категорії одиничних матеріалів необхідне і для якісної пошукової роботи і для повноти класифікації⁶⁴.

Нарешті, останнє, але далеко не за значенням, групування здійснене на підставі *«архівний комплекс»*. Тут автор відмітив, що питання поглиблення пошуку історико-біографічної інформації вирішується за допомогою двох підходів:

1. Функціонально-архівознавчого, тобто засвоєння дослідником інформації про всю систему державних установ, які мають причетність до персонального обліку населення.

2. Історико-орієнтованого способу висвітлення всієї сукупності різних видів матеріалів, які містять обліково-біографічну інформацію, незалежно від місця їх збереження.

Для демонстрації першого підходу у книзі наведено *перелік* установ, які зберігають облікові свідчення про сільське населення (XVI – XX ст.)⁶⁵.

Загальний стан писемної джерельної бази аналізується у окремій однойменній главі. Уявлення про основні підходи автора до висвітлення цього питання розкривають назви параграфів: *попереднє групування джерел, опубліковані матеріали, основні архівні комплекси, характеристики масових неопублікованих матеріалів, коло одиничних матеріалів, підсумкова класифікація джерельного корпусу*.

Усі друковані матеріали М. Тарасов-Борисенко поділяє на *законодавчі джерела; загальностатистичні і довідкові матеріали; загальні довідники* («Списки населених місць», «Адрес-календарі»); матеріали *відомчої статистики* (тут автор згадує опубліковані матеріали з вивчення побуту переселенців); *етнографічні і фольклорні описи; спогади; літописи* (стосуються історії Сибіру до XVIII ст.); *картографічні матеріали* (друковані карти губерній і повітів); *періодичку*.

Основні архівні комплекси, у яких зберігаються матеріали з теми дослідження, автором поділені на дві частини: а) *центральні архіви*; б) *місцеві архіви*. Зазначимо тільки, що у нашому випадку ця структура виглядає складнішою: слід виділити окрему міжрегіональну генерал-губернаторську ланку і додати архівні установи Польщі.

Окремо М. Тарасов-Борисенко зупинився на характеристиці *масових* неопублікованих джерел. Серед них він згадує: дозорні, іменні списки оброчних селян і посадських людей, окладні і перечневі книги, ревізійні списки, первинні іменні бланки Першого загальноросійського перепису 1897 р., метричні книги, сповідальні відомості.

Натомість, до *одиничних* матеріалів він відносить поминальники, венечні пам'яті, шлюбні опитування, прохання, донесен-



ня, протоколи, повальні обшуки, скарги, купчі, відпускні листи і подорожні, особисті посвідчення, свідоцтва, довідки, квитанції, духовні заповіти, свідоцтва ходока, списки переселенця, роздільні записи, фотознімки, матеріали медичного стану, спогади тощо. Підставою для такого поділу, мабуть, послугував саме генеалогічний аспект – згадка в документі окремої особи чи невеликої групи (одиночні), на відміну від масових переліків з багатьма іменами (масові).

Отже, М. Тарасов-Борисенко взяв на себе справу запропонувати найдетальнішу на сьогодні схему класифікації джерел генеалогічного характеру щодо селян окремого регіону Російської імперії.

Зазначаючи певні недоліки його підходів та відмінність у формуванні джерельних баз Поділля і Західного Сибіру, можемо визнати доречність використання частини запропонованих концепцій для розробки системи класифікації подібних джерел і з нашого регіону.

Відтак, стає очевидним, що у справі галузевої класифікації генеалогічних документів ще триває процес розробки схем систематизації джерел, а застосування існуючих систем їх поділу ще не набуло належного поширення і практичного використання. А історіографічний огляд тенденції розробки проблеми класифікації джерел підводить нас до наступних узагальнень.

Існує чимало фундаментальних теоретичних праць, автори яких, використовуючи різні методологічні засади, систематизують весь комплекс наявних історичних матеріалів. Очевидно, масштаб поставлених проблем не дозволяє досягнути єдиного критерію такого поділу. Тому пропонувалися різні системи класифікації, інколи з виразно відмінними засадами побудови. Врешті, завдяки допомозі дедуктивного методу широковживаною стала типологізація історичних джерел з подальшим поділом їх на роди та види. Ця методика може бути використана і у справі класифікації джерел з окремої історичної проблеми чи галузі знань.



Інший підхід зустрічаємо у джерелознавчих розділах і частинах окремих історичних творів з конкретних генеалогічних проблем. У цьому випадку класифікація джерел має прикладний характер і відбувається на основі емпіричної оцінки науковцями характеру джерельної бази, виокремлення окремих сегментів матеріалів, що найбільш відповідають авторській концепції. Врешті, основним критерієм групування джерел у таких працях виступає обсяг збереження архівної бази та її інформативне наповнення матеріалами з проблеми, що досліджується.

1. Воронов В.І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 8.
2. Забелин И.Е. Размышления о современных задачах русской истории и древностей // Отечественные записки. – 1860. – № 11. – С. 54.
3. Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история.– СПб., 1872. – Т. 1. – С. 18–208.
4. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – М., 1959. – Т. VI. – С. 479.
5. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Під ред. М. Ковальського. – Острого; Нью-Йорк, 2003. – С. 43.
6. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891–1892. – Т. I; 1908. – Т. II.
7. Воронов В.І. Вказ. праця. – С. 11.
8. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – СПб., 1913. – Вып. II. – С. 380–404.
9. Румянцева М.Ф. Теория истории. – М., 2002. – С. 224.
10. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Курс источниковедения истории СССР. – М., 1940. – Т. 1. – С. 6–12.
11. Румянцева М.Ф. Указ.соч. – С. 216.
12. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975. – С. 163.
13. Яцунский В.К. К вопросу о классификации письменных исторических источников в курсе источниковедения истории СССР // Труды Московского Государственного Историко-архивного института. – М., 1958. – Т. XI. – С. 133–139.



14. Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961. – С. 44.
15. Мнухина Р.С. О преподавании источниковедения новой истории // Новая и новейшая история. – 1961. – № 4. – С. 127–132.
16. Григорьева И.В. О преподавании источниковедения // Новая и новейшая история. – 1961. – № 5. – С. 163–166.
17. Каштанов С.М., Курносоев А.А. Некоторые вопросы теории источниковедения // Ист. архив. – 1962. – № 4. – С. 173–196.
18. Булыгин И.А. Программа курса источниковедения для специальности истории. – М., 1966.
19. Пронштейн А.П. Методика исторического исследования. – Ростов-на-Дону, 1971.
20. Пушкарев Л.Н. Указ. соч. – М., 1975. – С. 282.
21. Там же. – С. 187.
22. Там же. – С. 196.
23. Там же. – С. 225.
24. Там же. – С. 236.
25. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. – М., 1983. – С. 203.
26. Пронштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М., 1986. – С. 28.
27. Джерелознавство історії України: Довідник: Навч. посібн. / Редкол.: М.Я. Варшавчик (голова) та ін.; Авт. колектив: Я.Є. Боровський, М.Я. Варшавчик, І.Н. Войцехівська та ін. – К., 1998. – С. 49–51.
28. Там само. – С. 50.
29. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Учебное пособие для гуманитарных специальностей. – М., 2000. – С. 335.
30. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 11.
31. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Указ. соч. – С. 334.
32. Историчне джерелознавство. – К., 2002. – С. 90.
33. Там само. – С. 101–102.



34. Ця теза є широко визнаною. Однак, не можна залишати поза увагою й такі думки Л.М. Саволова відносно генеалогії «...русского дворянства, которое является пока единственнымъ объектомъ русской генеалогіи...» (виділення наше.). – Савелов Л.М. Лекции по генеалогии / Репринт. – М., 1994. – С. 34.
35. Там же.
36. Там же. – С. 37.
37. Савелов Л.М. Указ. соч. – С. 39.
38. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1963;
39. Подъяпольская Е.Н. Ревизские сказки как исторический источник // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. ст. – М., 1952.
40. Миронов Б.Н. Метрические ведомости XVIII –XIX вв. – важнейший источник по исторической демографии России // Источников. отечественной истории. – М., 1990. VIII.
41. Громыко М.М. Западная Сибирь в XVIII в.: Русское население и земледельческое освоение. – Новосибирск, 1965.
42. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1989. – Вып. XX.
43. Пали Х.Э. Естественное движение сельского населения Эстонии, 1650–1799 гг. – Таллинн, 1980.
44. Елпатьевский А.В. О документальных источниках современных историко-биографических и генеалогических исследований // АЕ за 1971 год. – М., 1972. – С. 72–88.
45. Прохоров М.Ф. О методике составления крестьянских родословных // Летопись историко-родословного общества в Москве. – М., 1997. – Вып. 4-5. – С. 126-131; Его же. Генеалогия крестьян в отечественной историографии // Ист. генеалогия. – Екатеринбург, 1995.– № 5. – С. 55–63; Его же. Генеалогия крестьян в отечественной историографии // Вспомог. ист. дисцип.: специальные функции и гуманитарные перспективы. Тезисы докл. и сообщ. XIII научн. конф. Москва, 1-2 февраля 2001 г. – М., 2001. – С. 87–89; Его же. О методах реконструкции и изучения родословных крестьян



ян России XVII – середины XIX вв. (по материалам Покровско-Кунцевской вотчины Нарышкиных) // Ист. генеалогия. – Екатеринбург, 1994. – № 4. – С. 60–66.

46. Аксенов А.И. Генеалогия московского купечества XVIII в. Из истории формирования русской буржуазии. – М. 1988. – С. 17.

47. Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг. // История и методика изучения источников. – М., 1989. – С. 199–200.

48. Антонов Д.Н. Реконструкция крестьянских родов: практический опыт на материалах села Ясная Поляна Крапивненского уезда Тульской губернии // Вспомогат. ист. дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность. Общественные организации. – М., 1994. – С. 25–26.

49. Прохоров М.Ф. О методах реконструкции и изучения родословных крестьян... – С. 60.

50. Шурляков С.В. Генеалогические материалы в архивах Украины // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1994. – Вып. 2 (49). – С. 95–99.

51. Мосин А.Г., Коновалов Ю.В. Источники родословий уральских крестьян // Уральская родословная книга. Крестьянские фамилии. – Екатеринбург, 2000. – С. 313–316.

52. Там же. – С. 316.

53. Свищев П. Документальные источники как доказательная база родословного исследования // Генеалогический вестник. – СПб., 2002. – Вып. 11. – С. 6–16.

54. Медушевская О.М. Генеалогия в системе современного знания // Вестник архивиста. – 1993. – № 4-5. – С. 30.

55. Свищев П. Указ. соч... – С. 9.

56. Онучин А.Н. Свод поколенных росписей России: крестьянство, источники, принципы составления // Архивовед. и источниковед. отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и тезисы выступлений на 2-й Всерос. конф. 12-13 марта 1996 г. – М., 1997. – С. 251–254.

57. Петриченко М.Б. Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных (на примере документов, использовавшихся при составлении генеалогии Абросимовых и Петриченко). – СПб., 2001.



58. Родовід. Науково-методичний посібник / Укл. Томазов В.В., під ред. Дмитрієнко М.Ф. – К., 2001.

59. Існує з 13 листопада 1990 р.

60. Романова С. Н., Глуховская И. И. Указатель видов документов, содержащих генеалогическую информацию (XVI в. – 1917 г.) // Вест. архивиста. – № 46–48 (№ 4–6 за 1998 рр.) и № 49–50 (№ 1–2 за 1999 р.); Тоді ж він вийшов окремою брошурою: Глуховская И.И., Романова С.Н. Указатель видов документов, содержащих генеалогическую информацию (XVI в. – 1917). – М., 1998.

61. Тарасов-Борисенко М.В. Ареал генеалогии русских крестьян: проблемы и опыт микроисследований. По материалам Тобольского и Тарского уездов конца XVI – начала XX в. – СПб., 2001.

62. Там же. – С. 101.

63. Там же. – С. 103–105.

64. Там же. – С. 106.

65. Там же. – С. 62.

Yuriy Lehun

**CLASSIFICATION OF SOURCES
ON THE PEASANT GENEALOGY:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

The author gives analyses a state of classifying the historical sources on peasant genealogy in Ukrainian and Russian historical science. He ascertains the beginning stage of this research process.